Székely László

A KISEBBSÉGEK A JUGOSZLÁV SZÖVETSÉGI KÖZTÁRSASÁGBAN*

A Szerb Köztársaság számos gondja közül a jelentősebbekhez sorolhatjuk a nemzeti kisebbségek helyzetét is. A nemzeti kisebbségek kulturális jogait azonban el kell választanunk azoktól a kérdésektől, amelyek a válságban levő tágabb jugoszláv térséggel, azaz a nemzetállamoknak az egykori jugoszláv állam területén való kialakulásával függnek össze. A kosovói albánok szecesszionizmusa és a sandžaki muzulmánok egy részénél megnyilvánuló törekvések túlhaladják a nemzeti kisebbségek jogainak kérdéskörét. Ugyanakkor a nemzetközi közvélemény és a nemzetközi szervezetek – az Egyesült Nemzetek Szervezete, az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet és több nem állami szervezet – azt róják fel a Szerb Köztársaságnak, hogy nem tartja tiszteletben a nemzeti kisebbségek kulturális jogait. Ezenkívül folyton szemére vetik, hogy sérelmet szenvednek a kisebbségek, főleg az albánok, a muzulmánok és a horvátok alapvető emberi jogai. Súlyos vádak ezek, mint amilyen súlyosak a szerb állam vádjai is a kosovói albánok politikai szervezeteinek és a Sandžaki Demokratikus Akció nevű pártnak a szecesszionizmusára és államellenes tevékenységére vonatkozólag. Ez lényeges és komoly téma, ám ezzel most nem foglalkozunk. Vizsgálatunk tárgya az, ami a Szerbiában élő úgynevezett lojális kisebbségek, a magyarok, románok, szlovákok, ruszinok és mások számára lényegbevágó kérdés: a kisebbségi jogok érvényesülése a kultúra területén (a saját kultúra és hagyományok megőrzése, az anyanyelvű oktatás, az anyanyelvű tájékoztatás, az állami hivatalokkal a saját nyelvükön való kommunikáció lehetősége és az anyaországgal való kapcsolatok intézményesítése), tehát az, amit nemzetközi értelmezésben esszenciálisnak tartanak egy kisebbségi csoport fennmaradása érdekében, feltéve, hogy nemzeti, vallási vagy politikai hovatartozásától függetlenül minden polgár jogi és politikai egyenlősége megvan. Vizsgálódásunkhoz „nemzetközi kontextusnak" az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) 1989. évi bécsi találkozójának Záróokmányát vettük alapul, mint a kisebbségek szempontjából legkedvezőbb kötelező érvényű nemzetközi dokumentumot. Azt vizsgáljuk tehát, milyen Szerbia „legitimációja" a kisebbségek kulturális jogait összehasonlító kontextusban, ugyanis nemzetközi viszonylatban a kisebbségi jogok

* Elhangzott a fenti címmel 1995. január 11-e és 13-a között Belgrádban megtartott tudományos tanácskozáson

kizárólag csak ebben a keretben jelennek meg. Ebből eredően, mellesleg szólva, az így értelmezett kisebbségi jogok nem vonatkoztathatók az egykori Jugoszlávia kisebbségeire, például a horvátországi szerbekre vagy a szerbiai albánokra, mert ezek a népcsoportok nem külön kisebbségi, tehát kulturális jogokat, hanem politikai privilégiumokat és külön állami jogokat követelnek.

Mi a gyakorlat másutt?

Ismertetőnkben a jogokat illetően kizárólag a nemzeti kisebbségekkel foglalkozunk, nem pedig az államalkotó nemzetekkel, amelyek ugyanabban a többnemzetiségű vagy többvallású politikai közösségben élnek. Ezért nem soroltunk be olyan országokat, mint Belgium és Kanada, amelyekre a kulturális pluralizmus a jellemző; azon egyszerű ok miatt, mert ezeknél olyan nemzetekről van szó, amelyek párhuzamosan valósítják meg külön kulturális és nyelvi jogaikat, s jogi aktusok szavatolják a két kultúrközösség eredményes és egyenjogú együttélését. A nemzeti kisebbséget képező belgiumi németek (az összlakosság egy százaléka) kulturális és kisebbségi jogait a többi (nyugat) európai ország gyakorlatának megfelelően szabályozták – nyelvi kisebbségnek számítanak. Kanadában, habár a lakosság egynegyede nem francia vagy angolszász eredetű, a hivatalosan kihirdetett multikulturalizmuson kívül (Kanada hivatalosan kétnyelvű multikulturális közösség) a más nemzethez tartozók kulturális és nyelvi jogai a magánszférába tartoznak. Valamivel részletesebben mutatjuk majd be a finnországi kisebbségek helyzetét, pontosabban egyét – a svédét, mert a többi kisebbség, a lappok kultúrájának védelmét szolgáló némely forma kivételével, nem részesül semmilyen hivatalos külön jogvédelemben. Azért szentelünk a finn gyakorlatnak nagyobb teret, mert Finnország teremtette meg egy kisebbség (de nem a kisebbségek) védelmének legfejlettebb intézményes rendszerét és konkrét eszközeit. Úgyszintén bemutatjuk a bulgáriai, az olaszországi és a magyarországi kisebbségek jogi helyzetét; és érinteni fogjuk e fogalom értelmezését Ausztria, Csehország, Szlovákia és Románia viszonylatában is. Történelmi kirándulást is teszünk, tekintettel arra, hogy a szakirodalom az Észt Köztársaság nemzeti kisebbségeinek kulturális önkormányzatáról szóló 1925. évi törvényt pozitív modellként említi a kisebbségek helyzetének szabályozására, továbbá mert a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének a kulturális autonómiára vonatkozó, nálunk most időszerű követelése is szem előtt tartja ezt a törvényt.

A kelet-európai kommunista rendszerek felbomlása előtt a kisebbségi jogok mércéjéhez három nemzetközi multikulturális egyezmény szolgált alapul: Az emberi jogok és az alapvető szabadságok európai egyezménye (1950), A Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezménye (1966) és A Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezménye (1966) a fakultatív jegyzőkönyvvel együtt. Ide tartozik még az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Záródokumentuma, az úgynevezett Helsinki Záróokmány VII. részének 4. pontja is (1975). Ennek a dokumentumnak azonban nincs jogilag kötelező érvénye, mint Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának (1948), amely nem említ különleges kisebbségi jogokat, és egyáltalán nem lép túl az univerzalizmuson – általában az emberről beszél, tehát nem esik szó benne

kisebbségekről. Ezzel szemben az 1966-ban elfogadott egyezmények kitérnek „a kisebbségekhez tartozó személyekre" és a saját nyelvük használatára való jogukra (27. cikk); az Európai Egyezmény tartalmazza a (kisebbségi) nyelvhasználati jogot; a Helsinki Záróokmányban szó van a kisebbségekről, törvény előtti egyenlőségükről, legitim jogaikról, valamint a rájuk is kiterjedő államközi oktatásügyi együttműködésről.

A kisebbségeket általában az együttműködés és a különféle kedvező szerződések tényezőjének tekintik. A kelet-európai kommunista rendszerek összeomlásának nyivánvaló jeleként az EBEÉ 1989-ben megtartott bécsi találkozóján kifejezésre jutott a kelet-európai országok teljes együttműködése, s ily módon végbement a kisebbségek nemzetközi érvényű védelmének folyamata. Ám a JSZSZK hagyományaitól eltérően, amelyek a kisebbségeket nemzetiségeknek, ezáltal politikai entitásnak fogják fel, az EBEÉ bécsi találkozójának Záróokmánya kizárólag kulturális entitást lát bennük (a korábbi egyezmények és megállapodások még ennél is szűkebben, csupán nyelvi entitásként említik őket). Az alábbi kisebbségi jogokat irányozza elő:

1) a nemzetközi kapcsolatok önálló fenntartásához való jog,
2) a kisebbségek saját anyanyelvű oktatásához való jog,
3) a saját nemzeti kultúra megőrzésének joga,
4) a saját kisebbségi identitáshoz való jog,
5) az állam kötelessége, hogy védje és támogassa a kisebbségi jogokat.

Ezt megelőzően az volt az álláspont, hogy a kisebbségi jogok kizárólag arra a területre korlátozódnak, amelyen a kisebbségek élnek, azaz ezt belügyi kérdésnek tekintették. A bécsi Záróokmány a kisebbségeket az etnikai terület egészének keretében szemléli, azaz intézményesítette az anyaországgal való együttműködést és a nemzetközi intézményekkel való kapcsolatteremtés jogát. Ehhez még hozzátehetjük, hogy előrelépés történt a kisebbségek pozitív megkülönböztetését illetően is. A kisebbségi jogok érvényesülésének azonban nélkülözhetetlen és szükséges előfeltétele a jogállam, a kisebbségiek egyéni jogbiztonsága, amely magában foglalja az identitás megválasztásának szabadságát is, ahogyan ezt az 1989. VI. 29-ei Koppenhágai Okmány tartalmazza (Christopoulos, 1994: 164–165.).

Finnország

A Finnországban élő svéd kisebbség helyzete európai viszonylatban is egyedülálló. A többi finnországi kisebbségtől eltérő különleges státusa kétféle történelmi örökségből ered: egyrészt olyan kisebbségről van szó, amely a múlt század elejéig uralkodó osztályt képezett Finnországban. Másrészt, néhány évvel ezelőttig Svédországba tömegesen mentek a finnek „ideiglenes munkavállalásra". A statisztikai adatok ma is azt mutatják, hogy „a svédül beszélő finnek" jobb anyagi körülmények között élnek, mint a lakosság többi része; az a tény pedig, hogy a finnek kivándorlásának Svédország a célállomása, társadalmi mozgékonyságuknak pedig nélkülözhetetlen láncszeme, még jobban megerősíti a finnországi svéd nyelvű kisebbség sajátságos helyzetét.

A „svédül beszélő finnek" mellett léteznek kisebb vallási kisebbségek (zsidók, muzulmánok, pravoszlávok) és etnikai kisebbségek (lappok, tatárok, karéliaiak),

de ezek kulturális jogai messze elmaradnak „a svédül beszélő finnekéitől". A hivatalos finn magyarázatok szerint itt a számbeliség volt a döntő tényező (Pentikaeinen and Anttonen, 1985). A fentebbi említett etnikai, nyelvi és vallási kisebbségek ugyanis néhány ezres, legfeljebb néhány tízezres lélekszámú csoportokat alkotnak, a 300 ezernyi „svédül beszélő finnel" szemben (az 1971. évi népszámlálás adatai szerint ez utóbbiak a lakosság 6,3 százalékát tették ki). Érdekes viszont, hogy e nyelvi kisebbség – a védelmét biztosító minden intézkedés ellenére – az asszimiláció következtében számbelileg rohamosan csökken, úgyhogy Karl-Erk Forsberg szerint 1991-re e különlegesen védett kisebbség létszáma 230 ezernyire, tehát húsz év alatt egyharmadával csökken (Liebkind and Broo 1985: 123.).

A finnországi svéd kisebbség helyzetének sajátossága nem abból ered, hogy (saját követelésükre) „svédül beszélő finneknek", nem pedig nemzeti értelemben vett svédeknek tekintik őket (egyébként éppen ezt – tehát a nyelvi, nem pedig a nemzeti kisebbséget – tartja megoldásnak a nyugat-európai törvényhozás többsége), hanem azokból az eszközökből és intézményes megoldásokból, amelyekkel kinyilvánítják és védik saját kulturális, illetve nyelvi jogaikat. Ugyanolyan típusú sajátosság ez, mint amilyenre a svájci konföderáció államberendezése nyújt intézményes megoldást. Az alkotmányösszehasonlító szakértők mindig hangsúlyozzák, hogy mindkét említett megoldás sajátságos; konkrét történelmi körülményekből következnek, és sohasem lehet őket eredményesen utánozni. A „svédül beszélő finnek helyzetének intézményes megoldása még Finnország függetlenségének első éveiből ered. Az 1919. évi finn alkotmány szerint „a Finn Köztársaság nemzeti nyelvei" a finn és a svéd. Ennek ellenére ma a svéd egyértelműen kisebbségi nyelv: hivatalos finn források szerint a finneknek csupán kis hányada beszél svédül, viszont „a svédül beszélő finnek" legnagyobb része kétnyelvű. Az 1960-ban bevezetett iskolareformig Finnországban a svéd volt az első kötelező idegen nyelv az iskolákban. 1969 óta azonban a finn tanulók választhatnak a svéd vagy más idegen nyelv közül, s a diákoknak több mint 90 százaléka az angol mellett döntött, habár még 1975-ben is a svéd volt a finn gazdasági élet legfontosabb nyelve.

Mielőtt rátérnénk „a svédül beszélő finnek" helyzetének és intézményes megoldásainak ismertetésére, rá kell mutatnunk egy finn tartomány, a 20 ezer lakosú Åland-sziget különleges helyzetére. Ez Finnország keretében egynyelvű svéd körzet, amely még 1921-ben kapta meg intézményes formáját, s ezt a Népszövetség Tanácsa is határozatba foglalta. A tartományi képviselőháznak ugyanis (kivételként) törvényhozási joga van, s törvényeit a köztársasági elnök erősíti meg. Hogy valami egészen sajátságos dologról van szó, az is mutatja, hogy földbirtokosok vagy vállalattulajdonosok itt csak olyan személyek lehetnek, akik ebben a tartományban születtek.

Különbséget kell tennünk a nyelvi törvényhozás, nyelvi jogok és a (kisebbségi) anyanyelvnek a közigazgatásbeli használatához való jog között. A személyi elv, tehát a kisebbségi anyanyelv használatához való jog minden finn személy joga, függetlenül a területi elvtől, amelyen a nyelvi törvényhozás alapszik. Gyakorlatilag minden „svédül beszélő finnek" az állam egész területén joga van anyanyelvét használnia minden közintézményben, s éppen ezért alakult ki „a svédül beszélő finn" elnevezés a finnországi svéd kisebbség tagja

helyett. Nem mellékes megemlíteni, hogy a központi kormány és a közigazgatás alkotmányosan kétnyelvű.

A finn nyelvi törvényhozás még 1922-ből ered. A nyelvhasználati törvény alapvető elveit tekintve változatlan maradt az 1935-ben, 1962-ben és 1975-ben meghozott alkotmánykiegészítések után is. Finnország alkotmányos berendezése egyébként a következő: egységes állam, viszont decentralizált. A nyelvhasználati politikai érvényesítésének a helyi önkormányzat az elsődleges egysége. A községek egy- vagy kétnyelvűek. Alapvető szabály, hogy a község akkor egynyelvű (finn vagy svéd), ha a másik nyelven beszélők részaránya kisebb 8 százaléknál. Meg kell említeni, hogy a Svédországba emigráló finneket nem számítják „a svédül beszélő finnek" közé, továbbá hogy a natalitás alacsony szintje, valamint a vegyes házasságok gyakorisága jelenti az alapvető demográfiai tényezőt e kisebbség számbeli csökkenését és asszimilációját illetően. Mintegy 12 százalékuk köt vegyes házasságot, s az ilyen családokban született gyermekeknek csupán 39,2 százaléka lesz „svédül beszélő finn". Lényeges megemlíteni azt is, hogy a kisebbségi, tehát nyelvhasználati jogokat a közigazgatásban mindenütt szavatolják, viszont az anyanyelvű oktatás a decentralizált regionális egységek hatáskörébe tartozik. A községek mint közigazgatási alapegységek nyelvi alapon való megoszlása 1981-ben ilyen volt:

	városi	falusi	összesen
egynyelvű svéd község	1	25	26
kétnyelvű község	17	22	39
egynyelvű finn község	66	330	396
ÖSSZESEN	84	377	501

Forrás: Liebkind and Broo, 1985: 122

Nyelvi jogok a hadseregben

Említettük már, hogy a Finn Köztársaságban egyaránt hivatalos nyelvnek számít a svéd és a finn. Ez kivételt képez az európai törvényhozásban. Ilyen értelemben kivételt jelent az a finn gyakorlat is, hogy „a svédül beszélő finneknek" saját egységeik vannak a finn hadseregben, ami különben a második világháborúban kialakult gyakorlat folytatása.

Nyelvi jogok a tájékoztatási eszközökben

A svéd nyelvű lap- és könyvkiadásnak nagy hagyománya van Finnországban. Jelenleg 30 napi- és hetilap jelenik meg, s külön svéd rádió-, illetve televízióműsor van, amelyet külön svéd tanács irányít (az európai gyakorlattól eltérően).

A svédül beszélő finneknek a nyelvtörvény alapján még a finn állam kialakulásakor sikerült létrehozniuk saját iskolarendszerüket az általános iskolától az egyetemig. Azonkívül, hogy svéd nyelvű egyetem működik, a helsinki egyetem 25 tanszékén is tanítanak svéd nyelven. A svéd tannyelvű iskolákat a helyi közigazgatás és a központi kormány ugyanúgy támogatja anyagilag, mint a finn tannyelvűeket. A tanterv úgyszintén azonos. A decentralizáció további bővülése, tehát a nyolcvanas évek óta a helyi hatóságoknak nagyobb befolyásuk van a tanterv kialakítására. A nemzeti oktatási tanács külön autonóm tagozatot működtet a svéd iskolák számára. Minden nagyobb kétnyelvű településen működnek svéd tannyelvű középiskolák is.

Befejezésként: Åland tartomány kivételével a finnországi svéd kisebbség autonómiája kizárólag kulturális. Az erről szóló egyezmény szerves része az első finn alkotmánynak. Ennek értelmében e kisebbség hivatalos és alkotmányos megnevezése („svédül beszélő finnek") kifejezi e kisebbség tényleges és normatív helyzetét is.

Észtország

Az Észt Köztársaságban élő kisebbségek kulturális autonómiájának szabályozásában szemmel láthatóan a svédekre vonatkozó finn modell szolgált mintául, ám a Finnországban egyetlen kisebbségre vonatkoztatott privilégiumokat az észtek kiterjesztették az összes kisebbségre. A nemzeti kisebbségek kulturális önkormányzatáról szóló törvény és a hozzá kötődő szabályzatok meghozatalakor, 1925-ben Észtországnak 1 114 630 lakosa volt, s ennek 12 százalékát a nemzeti kisebbségek képezték. A törvény felsorolja, kiknek van joguk a kulturális önigazgatáshoz: a németeknek, az oroszoknak, a svédeknek, továbbá az észt határokon belüli minden olyan nemzeti kisebbségnek, amelynek háromezernél nagyobb a lélekszáma (8. cikkely). Mivel az oroszok és a svédek területileg koncentráltan éltek és helyi szinten többséget alkottak, már megvoltak a saját helyi hatalmi szerveik, és már a törvény meghozatala előtt, s attól függetlenül, az észt alkotmány alapján megvalósították saját kisebbségi kulturális jogaikat. A nemzeti kisebbségek kulturális önkormányzatáról szóló törvény csak azokra a helyi közösségekre vonatkozott, ahol némely csoportok kisebbségben éltek, így például a németekre (1,7), a zsidókra (0,3), de még magukra az észtekre is – ha valahol az országban kisebbségben voltak, s ezt külön kormányhatározat szabályozta (31. cikkely).

E törvény alapeszméje, hogy a kisebbségi jogokat kollektív és személyi jognak tartja az általános polgári és emberi jogok mellett, s igénylésükről személyesen kell nyilatkozniuk a 18 évesnél idősebb egyéneknek. Ezt a nyilatkozattételt az előírások szerint háromévenként meg kell ismételni azokban a közösségekben, ahol a törvény szerint az illető kisebbség tagjainak száma legalább háromezer. A nyilatkozattevőket a meghatározott kisebbségi csoporthoz tartozóként jegyzik be (a vegyes házasságokból származóknál az apa hovatartozása a mérvadó), s ezzel külön adó fizetésére kötelezik őket. Az egyszer bejegyzett kisebbségi személy csak azután törölhető a kisebbségi listáról, mi-

után eleget tett minden anyagi kötelezettségének. E külön adón és különféle adományokon kívül a kisebbségi kulturális önkormányzat több forrásból kap anyagi támogatást: a kormány költségvetési eszközökből támogatja általános és középiskolai oktatásukat, részesülnek a helyi önkormányzat jövedelméből, kulturális céljaikra saját jövedelmüket s az államnak az ilyen rendeltetésű juttatásait is fordíthatják (6. és 7. cikkely). A külön adó fizetése nem mentesíti a kisebbségi egyént a többi helyi adó fizetése alól, mint ahogyan a helyi kisebbségi önkormányzatban való ténykedés sem szabadítja fel a többi általános polgári kötelezettség alól (13. cikkely). Minden kisebbségi csoportnak joga van hozzá, hogy kifejezze kulturális önkormányzati tanács megalakítására irányuló szándékát (16. cikkely). Ha a bejegyzett választók fele nem jelenik meg a kulturális önkormányzat szerveinek megválasztásán, csak három évvel később lehet megismételni a választásokat (25. cikkely). A kulturális tanács illetékességébe tartoznak a kisebbségi tannyelvű iskolák (a magániskolák is), továbbá egyéb kulturális intézmények (2. cikkely). A kisebbségi tannyelvű iskolahálózat építése megegyezés alapján történik, a jóváhagyást pedig a kormány adja meg az oktatási miniszter javaslata alapján. A kisebbségi tannyelvű állami iskoláknak a kulturális önkormányzat hatásköréből eredő költségvetését a kormánynak kell jóváhagynia (4. cikkely). A nemzeti kisebbségek kulturális önkormányzatának szervei a kulturális tanács és a direktórium, amelyek a köztársaság fővárosában székelnek. A helyi jellegű kérdések megoldására a kulturális tanács helyi kuratóriumokat hoz létre (5. cikkely). A kormány feloszlathatja a tanácsot, de köteles három hónapon belül új választásokat kiírni. A számunkra hozzáférhető források szerint az idevonatkozó törvényt sohasem alkalmazták.

Újbóli függetlenségének elérése után Észtországban 1992. június 28-án új alkotmányt hirdettek ki, amely széles körű demokratikus jogokat szavatol a polgárok és az állampolgárság nélküliek számára egyaránt. A helyi önkormányzat testületeinek saját költségvetésük és adóztatásuk van, s Velo Pettai észt szerző szerint ismét felújították a nemzeti kisebbségeknek a kulturális autonómiához való jogát. Mindenki, aki törvényesen megszerezte tartózkodási jogát, függetlenül attól, hogy megvan-e az észt állampolgársága, jogosult a helyi jellegű választásokon való részvételre, ott pedig, ahol a lakosságnak több mint a fele nem észt, a helyi önkormányzat nyelve lehet kisebbségi nyelv is. Észtország legnagyobb gondja az, hogy a kisebbségiek többsége egyáltalán nem, vagy csak nagyon gyengén beszéli az észt nyelvet, márpedig az állampolgárság elnyeréséhez szükséges a sikeres nyelvvizsgáról szóló bizonyítvány. Észtországnak 1934-ben 11 százaléknyi (133 ezernyi), 1989-ben pedig 38 százaléknyi (mintegy 610 000) kisebbségi lakosa volt: oroszok, ukránok, fehéroroszok, főleg Tallinnban és három északi városban. Az új észt alkotmány minden tartózkodási joggal rendelkező polgár számára szavatolja a helyi választásokon való részvétel jogát, továbbá a kisebbségi nyelv használatához való jogot a helyi közigazgatásban, ahol az illető kisebbségiek számaránya meghaladja a lakosság felét, a végül az etnikai kisebbségnek a kulturális autonómiájához való jogát (Pettai; 1993: 123.). Hogy ez utóbbi mit jelent a gyakorlatban, nincs részletezve.

Bulgária

Amennyire Finnországnak a svéd kisebbséghez való viszonyulása az európai törvényhozás pozitív mércéjét jelenti, Bulgária annyira negatív mércéjű. A második világháború utáni első években még elismerték a különféle etnikai kisebbségek létezésének tényét, és szavatolták a kisebbségi nyelvek szabad használatát. Ilyen értelemben az 1947. évi bulgáriai alkotmány 79. cikkelye előírta a kisebbségeknek az anyanyelvű oktatáshoz és a nemzeti kultúrájuk fejlesztéséhez való jogát, de ugyanakkor kötelezővé tette a bolgár nyelv tanulását is. Az állam magára vállalta a kisebbségi tannyelvű oktatás finanszírozását és megszervezését. Ezt 1954-ben külön törvénnyel is szabályozták. Török, cigány, örmény és macedón tannyelvű iskolákat nyitottak (32 ezernyi általános iskolai diákkal). Ám a macedón kisebbség jogait már 1948-ban, a Tájékoztató Iroda határozatát követően redukálták. Az 1956-ban megtartott pártplénum óta pedig arról beszélnek, hogy Bulgáriában egységes szocialista bolgár nemzet létezik, s ezzel kezdetét veszi – előbb a gyakorlatban, később az alkotmányban is – a nemzeti kisebbségek jogainak eliminálása, beleértve az anyanyelvű oktatást és tájékoztatást is. Így például a „nyelvileg" macedónok száma a blagoevgradi körzetben az 1956. december 1-jén kimutatott 187 789-ről 1965. december 1-jéig 8750-re apadt. E folyamat az 1971-ben meghozott alkotmányban csúcsosodik ki, amely már egyáltalán nem is említi a kisebbségi jogokat. A nyelvhasználati jogot illetően a 45. cikkely 7. pontja kimondja, hogy „a nem bolgár származású polgároknak, a bolgár nyelv kötelező tanulása mellett, joguk van saját nyelvük tanulásához is". Ezzel kapcsolatban azonban az állam semmilyen kötelezettséget sem vállalt magára. Tisztán formális jogi szempontból szemlélve, magánjogról van szó, amely kívülesik a közjog szféráján (Trobst, 1992).

A gyakorlatban bekövetkezett a török kisebbség üldöztetése, ennek során még azt is megtiltották, hogy nem bolgár személynevet használjanak. 1989 augusztusáig 300 ezer törököt üldöztek el Bulgáriából, e folyamat pedig még 1984-ben kezdődött meg a nagybolgár szervezetek megalakításával. 1989-ig egymilliónyi török élt Bulgáriában, s ez a lakosság 10 százalékát képezte (Riedel, 1993). A törökök elűzése lényegesen hozzájárult Todor Zsivkov és a kommunista rendszer bukásához. A kisebbségekhez való ilyen viszonyulás súlyos válságba sodorta Bulgáriát. Mégis, 1993. évi adatok szerint, még mindig nagyszámú kisebbségi él Bulgáriában: 750 ezer török, 170 ezer macedón, 150 ezer cigány, annak ellenére, hogy török források szerint 1992-ben 160 ezer, bolgár adatok szerint viszont 70 ezer török emigrált (Todorova, 1991: 154–157). Időközben, az etnikai pártok törvényes betiltása és a bírósági eljárások ellenére, megalakult a bulgáriai törökök pártja, a Mozgalom a Jogokért és Szabadságokért, amely a szeparatizmus ellen és a kulturális pluralizmus mellett áll ki. Ez a párt a mérleg nyelve a baloldal és a jobboldal között, s része a jelenleg hatalmon levő koalíciónak, de még mindig nem valósította meg az anyanyelvű oktatással és a kisebbségek kulturális jogaival kapcsolatos követeléseit.

Ausztria

Az 1955-ben megkötött államszerződéssel (az 1919. évi békeszerződésből eredő, a nemzeti kisebbségek védelmére vonatkozó kötelezettségek mellett) Ausztria egész sor külön kötelezettséget vállalt a három szövetségi államban: Karintiában, Burgenlandban és Stájerországban élő szlovén és horvát kisebbség anyanyelvű általános és középiskolai oktatásának, tájékoztatásának, valamint nyelvük közigazgatásbeli használatának, végül a saját nyelvű helynevek alkalmazásának biztosítására. A gyakorlatban viszont Stájerországot teljesen kivonták e szerződés idevonatkozó pontjának végrehajtása alól. Karintiában és Burgenlandban pedig a kisebbségiek létszámától tették függővé érvényesítését, holott erről a szerződés 7. cikkelyében nem esik szó. A horvát nemzetiség viszonylatában 1962-ben visszalépés történt az 1919. évi békeszerződésben foglaltak gyakorlati alkalmazásában. Az általános iskolák nyolc osztályában kötelező kétnyelvű oktatást csupán az első négy osztályra vonatkozólag írták elő, a felsőbb osztályokban pedig a horvátot vagy a szlovént mindenütt fakultatív tantárggyá nyilvánították, akárcsak bármelyik idegen nyelvet. 1969-ben további redukálás következett be a kétnyelvű népiskolákban. Azóta az általános iskolák felső tagozataiban és a gimnáziumokban sem létezik többé kétnyelvű oktatás. Hasonló restriktív politikát alkalmaztak Karintiában is, ahol 1988 óta csupán meghatározott számú kétnyelvű általános iskola működik, de a negyedik osztály után az oktatás (a hittant kivéve) kizárólag német tannyelvű. Ezeken kívül csak Klagenfurtban van egy kétnyelvű gimnázium. A földrajzi nevek és a kisebbségi nyelvek hivatalos használatára vonatkozólag cenzust vezettek be (Basta, 1989: 21–39.).

Olaszország

Olaszország egységes állam, bár bizonyos fokig decentralizált és regionalizált. A hivatalos nyelv az olasz, a köztársaság alkotmánya pedig elismeri a nyelvi kisebbségek helyi autonómiáját és jogait. Ezek az általános rendelkezések azonban leplezik azokat a tényeket, hogy az etnikai kisebbségeket csupán nyelvi kisebbségként kezelik, s e nyelvi kisebbségeknek sem azonos az elbírálásuk. Az olasz jogi szakirodalom és az alkotmány politológiai értelmezése elveti a nemzetiség kifejezést mint a kisebbség identifikálásának lehetséges alapját. Míg az Aosta melléki francia és a dél-tiroli német kisebbség széles körű jogokat kapott, ez nem történt meg a Friuli–Venezia–Giulia tartományban élő szlovénok esetében. Formálisan tekintve, az eltérés csupán a tartományok statútumainak különbségeiből ered. Csakhogy ugyanígy más a megítélés az 1946. évi békeszerződésből következően is. Nincsenek benne külön rendelkezések a szlovénok és a horvátok jogainak védelméről, ugyanakkor a szerződésnek van egy kiegészítő része, amely a német kisebbség jogaival foglalkozik, s a többi között tartalmazza a német nyelv használatának jogát Dél-Tirolban.

Aosta tartomány statútuma szerint a tartomány illetékessége – és nem a központi hatalomé –, hogy szabályozza a francia „nyelvi" kisebbség jogait. Maga írja elő törvényileg az iskolákkal, helynevekkel és a tisztviselők foglalkoztatásával kapcsolatos megoldásokat (ez utóbbinál kötelező a francia nyelvtu-

dás). A tartomány valamennyi szintű iskolájában kötelezően egyforma óraszámban tanítják az olasz és a francia nyelvet, s bármelyik tantárgy, megfelelő eljárással, francia nyelven is oktatható.

Dél-Tirol tartomány 1972-ben meghozott statútuma szerint a németet kiegyenlítették az olasszal, az állam hivatalos nyelvével. Bolzano körzetében, ahol a polgárok anyanyelve német, a hivatalokban, a közigazgatásban és a bíróságon saját nyelvüket használhatják. E körzetben a német és az olasz nyelv egyenértékű, beleértve a helynevek bármely nyelven való használatát is. A katonai szervezeten belül azonban csak az olasz nyelv érvényes. Ebben a körzetben, ill. vidéken szavatolják a német tannyelvű általános és középiskolai oktatást is, az iskolai tanácsokban pedig arányos e kisebbség képviseltsége.

Udine tartományban és Gorizia körzetében 1961-ben törvénnyel, 1973-ban pedig ennek kiegészítésével megadták a szlovén nyelvi kisebbségnek az anyanyelvű oktatáshoz való jogát. Több szlovén tannyelvű általános és középiskola működik, de nem létezik iskolai autonómia, mint például a tiroli német nyelvű iskolák esetében. Friuli körzete és a Giulia tartomány statútumai, az aostai franciától és a trentinói némettől eltérően, nem említik a szlovént mint kisebbségi nyelvet (Čok, 1989: 70–94.).

Magyarország

Magyarország centralizált állam, amelyben a lakosság hatalmas többségét a magyarok alkotják, s ezáltal a magyar nyelv minden téren való domináló jellege nemcsak magától értetődő, hanem számos előírás is megerősíti. Az alkotmány és más törvényes aktusok azonban biztosítják az országban élő különböző nemzeti kisebbségek anyanyelvének szabad használatát. Mi több, A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi törvény szerint a kisebbségi nyelveken való minden szintű oktatás biztosítása az állam kötelessége. Az a mód, ahogyan Magyarországon a legújabb kisebbségi törvény meghozataláig (1993) a nemzeti kisebbségek kulturális jogait rendezték, a „standard európai modell" következetes alkalmazását jelentette ennek a kérdésnek a szabályozásában, maga a törvény pedig, amelynek példáját az észt törvényben fedezhetjük fel, modellként szolgálhat a kulturális és személyi autonómiához, amelyet a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségek szervezetei követelnek.

Az 1970. évi népszámlálás szerint Magyarország lakosságának 1,5 százaléka más nemzetiségű (német, délszláv, szlovák és román), habár feltételezik, hogy jóval nagyobb azoknak a száma, akik valamilyeyn módon kisebbséghez tartozóknak vallják magukat; szó van ugyanis néhány százezernyi cigányról is. A százezer magyarországi zsidó többsége nem tartja magát etnikailag különbözőnek a magyaroktól, s anyanyelvük is magyar. A Magyar Köztársaság Alkotmánya minden polgár számára, nemre, vallásra vagy nemzetiségre való tekintet nélkül, szavatolja a törvény előtti egyenlőséget, és biztosítja a területén levő minden nemzetiség számára „az egyenjogúságot, az anyanyelvű oktatást, továbbá a saját kultúra megőrzését és ápolását". Ily módon az Alkotmány és A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény egyrészt szavatolja az etnikai kisebbségekhez tartozóknak a többi magyar állampolgárral való teljes

egyenjogúságát, másrészt pedig a kisebbségnek meghatározott külön jogokat is elismer (az anyanyelv használatához, az anyanyelvű oktatáshoz, a kétnyelvű okmányokhoz, az eredeti névhasználathoz való jogokat és egyebeket).

Az anyanyelvű oktatáshoz való jog

Az oktatásról szóló 1985. évi törvény 7. szakasza kimondja, hogy az óvodai, illetve az iskolai oktatás és nevelés magyar nyelven, valamint a Magyarországon élő nemzetiségek nyelvén folyik. Ugyanez a szakasz pontosítja, hogy a nemzetiségi gyermekeknek, illetve tanulóknak lehetőségük van arra, hogy anyanyelvükön, vagy két nyelven – anyanyelvükön és magyarul – részesüljenek az óvodai, illetve az iskolai oktatásban és nevelésben. Szükséges megemlítenünk, hogy Magyarországon a rendes iskolák mellett (amelyekben az oktatás teljes egészében magyar nyelven folyik) működnek különleges (mind általános, mind középfokú) iskolák, amelyekbe az etnikai kisebbségi gyermekek járhatnak: olyan iskolák, amelyekben az oktatás a kisebbség nyelvén folyik, illetve olyanok, amelyekben a kisebbségi nyelv külön tantárgyként szerepel, a többi tantárgyat pedig magyarul tanulják. Hozzá kell tennünk, hogy a kisebbségi tannyelvű iskolákban sem tanulnak minden tárgyat anyanyelvükön, csak a társadalmiakat, míg az ún. teáltantárgyakat magyarul, úgyhogy ezeket az iskolákat leghelyesebb kétnyelvűeknek nevezni (Krivokapić, 1989). Az 1993. évi új kisebbségi törvény szerint ugyan elméletileg lehetséges, hogy minden tantárgyat kizárólag anyanyelven tanítsanak, de akkor is kötelező a magyar nyelv tanulása. Külön előírás szabályozza, hogy a kisebbségi nyelvet külön tantárgyként vezessék be, ha legalább 15 érdekelt tanuló jelentkezik. Ha azonban nincs elegendő számú diák vagy gyermek a tanítás megszervezéséhez, a kultuszminiszter külön rendelete alapján meg kell szervezni az anyanyelvű pótoktatást akkor is, ha öt érdekelt szülő kéri. A nemzetiségi nyelvű oktatás fejlesztése céljából megalakult a Nemzetiségi Oktatási Bizottság, amely tanácsadó testületként figyelemmel kíséri a nemzetiségi oktatást, továbbá a fejlesztésén tevékenykedik. Az 1989/90. évi magyarországi politikai változások után ugyanezen célból külön parlamenti testületet hoztak létre a kisebbségi szervezetek képviselőiből.

A nemzeti kultúra ápolásához való jog

A magyarországi etnikai kisebbségeknek ez az alkotmányos joga különféle formákban nyilvánul meg, mint például a nemzeti folklór, hagyományok, szokások stb. ápolása. Mivel azonban a nemzeti és kulturális identitás megőrzésének alapvető tényezője a nyelv, kiemelt feladat a kisebbségi nyelvű irodalmak előmozdítása, az ilyen nyelvű könyvekből álló könyvtárak hálózatának bővítése, nemzetiségi rádió- és tévéműsorok és hasonlók fejlesztése.

A kulturális autonómia

Az etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény alapvető újdonsága a kisebbségek kulturális önkormányzata. Ez az autonómia a helyi önkormányzatok és minden kisebbség központi tanácsa által valósul meg. Ennek érdekében vezették be a kisebbségek külön képviseleti testületeinek intézményét és a kisebbségek keretein belüli külön választásokat. A helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi törvénnyel együtt az említett jogszabály a helyi hatalmi szervek hatáskörét kiterjesztette az iskolákra, oktatásra, így a kisebbségire is, továbbá a nemzeti kultúra ápolására, a tájékoztatásra, a helyi igazgatási szervekben való nyelvhasználatra (kétnyelvűség) vonatkozólag, de az államigazgatási szervekkel, bíróságokkal, képviseleti testületekkel való kommunikációt illetően is, ez utóbbinál az Országgyűlést is beleértve. A törvény az etnikai és nemzetiségi kisebbségeket egyértelműen részévé teszi a magyar politikai nemzet corpusának. Alapvető eszméje, hogy a kisebbségek mind helyi, mind országos szinten vegyenek részt az összes rájuk vonatkozó döntéshozatalban. Világosan meg kell különböztetni a participációt a döntéshozataltól: a határozatot (például az általános és középiskolai tantervről) az illető kisebbségi képviselettel összhangban hozzák meg.

Az észt mintára készült törvény nem jutott modelljének a sorsára, de nagy kérdés, milyen mértékben funkcionál majd a kisebbségi önkormányzat. Kulcsfontosságú tényezője ugyanis a helyi önkormányzat – egy központosított, egységes államban. A kisebbségi kulturális autonómiával kapcsolatban is ugyanaz a gond mutatkozik, mint általában a helyi autonómiáknál: a centralizáció következtében megnyilvánuló pénzhiány.

Románia

Románia a Párizsi Békeszerződés (1947) aláírásával számos kötelezettséget vállalt magára mind az emberi, mind a kisebbségi jogokra vonatkozólag. Ratifikálta A Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezményét (1966), s ezzel magáévá tette a kisebbségek védelmének nemzetközi jogi kötelezettségét, mindenekelőtt az egyének nemzetiségi vagy vallási hovatartozás alapján való megkülönböztetésének tilalmát s azt a kötelezettséget (27. cikk), hogy a nemzeti, vallási vagy nyelvi kisebbségek számára biztosítja saját kultúrájukra, saját vallásuk megvallására és gyakorlására, továbbá saját nyelvük használatára való kollektív jogukat.

Romániában mint tipikusan sztálinista rendszerű országban óriási eltérés volt a normatívumok és a valóság között, ami a nyolcvanas években nemcsak a nemzetiségi intézményeknek, hanem a kisebbségek életterének destrukciójában fejeződött ki. Meg kell említeni, hogy ettől független léteztek kisebbségi iskolák minden fokozaton, még magyar nyelvű egyetem is működött. 1955/56-ban 1022 magyar tannyelvű négyosztályos általános iskola állt fenn, 1959-ben 915; kétnyelvű pedig 38, illetve 124. Hétosztályos magyar tannyelvű iskola 493, illetve 469 volt, míg kétnyelvű 10, illetve 77. A kolozsvári (Cluj) magyar egyetemet 1959-ben szüntették be, a magyar tannyelvű oktatást pedig a hatvanas

években a minimálisra szűkítették. Ugyanilyen arányban csökkent az anyaországgal való kapcsolat, továbbá a területi autonómia is.

Ceaeşescu rendszerének megdöntése után, a Nemzeti Megmentés Frontjának hatalomra kerülésekor számos egyértelmű kijelentés hangzott el a nemzeti kisebbségek egyéni és kollektív jogainak elismeréséről és biztosításáról, jövőbeli alkotmányos garanciájáról, valamint arról, hogy hat hónapon belül (1990 januárjától számítva) meghozzák a kisebbségi törvényt. A kisebbségi újságok szerkesztőségeiben azonnal bekövetkeztek a személyi változások, új kiadványok jelentek meg, s az impesszumokban kisebbségi helynevek tűntek fel. Kisebbségi egyesületek alakultak, amelyek politikai pártokká szerveződtek. Így jött létre a legerősebb ellenzéki párt, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség, amely a parlament mindkét házában a képviselői helyek több mint tíz százalékát mondhatja magáénak, és 600 000 tagja van. Egyébként az 1990. évi választási törvény minden kisebbség számára egy képviselőt biztosít.

Kisebbségi törvény helyett a kormány meghozta az 1990/521. számú határozatot, amelynek a bevezetőjében elismeri a minden fokozatú oktatáshoz való jogot az összes román állampolgárra vonatkozólag, nemzetiségre való tekintet nélkül. Ezúttal csak a román nyelvet említik. Ugyanakkor az etnikai kisebbségek nem kapnak kifejezett jogi garanciát az anyanyelvű oktatásra, de szó esik az ehhez szükséges feltételekről. A határozat 5. cikkelye kimondja, hogy a román nyelvű oktatáshoz hasonlóan nemzetiségi tannyelvű tagozat legalább 15, a középiskolákban pedig 18 tanuló jelentkezése esetén indítható. Az oktatási minisztérium különlegesen indokolt esetben csökkentheti ezt a minimumot. Ez a cenzus nem vonatkozik a román nyelvű oktatásra azokban a kisebb városokban és falvakban, ahol az oktatás a kisebbség nyelvén folyik. Az összes műszaki és szaktantárgyat viszont mindenütt román nyelven tanítják, s a teljesen kisebbségi tannyelvű iskolákban is kötelezően érettségi vizsgát kell tenni román nyelvből és irodalomból. Azoknak a kisebbségi diákoknak, akik román tannyelvű iskolába járnak, saját követelésükre jóváhagyható az anyanyelvük tanulása.

A román televízió 1985-ben megszüntette a magyar és német nyelvű műsorokat. Ceaeşescu bukása után felújították őket, de 1991 februárjában energiahiányra hivatkozva a felére csökkentették műsoridejüket.

A nemzeti kisebbségekhez tartozó körülbelüli ötmillió ember (2,5 millió magyar, 2,3 millió cigány) a lakosság egynegyedét képezi, s Romániában olyan entitásnak tartják őket, amelynek biztosítani kell a külön kulturális, de nem a politikai jogokat is. Az 1990/91-ben tetőző feszültség és az etnikai összetűzések a magyar többségű területeken lecsillapodtak, viszont továbbra is folytatódik az a gyakorlat, hogy a magyar többségű vidékek területi hatalmi szerveinek élére románokat neveznek ki. Tovább folyik a cigányok zaklatása; a zsidók és a németek nagyobbrészt elköltöztek. Kisebbségi szemszögből nézve az alapvető probléma abból ered, hogy az 1991 novemberében meghozott új Alkotmány (1. cikkely) és a kiegészítő rendelkezések szerint is Románia a románok centralizált, nemzeti, egységes állama. A hivatalos nyelv a 13. cikkely szerint a román, s az Alkotmány minden fokozaton a román nyelvű oktatásra nyújt garanciát. Az etnikai kisebbségeknek ugyan szavatolják az anyanyelv tanulásához való jogot, de a kisebbségi tannyelvű oktatásról külön törvény rendelkezik (nem az Alkotmány szabályozza). Az igazságszolgáltatásban kötelező

a román nyelv használata, a román nyelven nem beszélők számára kötelező tolmács alkalmazása a bírósági eljárásban, tehát nem tesznek különbséget a nemzeti kisebbségek tagjai és a külföldiek között. (Kendi, 1992)

Csehország és Szlovákia

Az egykori Csehszlovákia területén hatszázezer magyar, körülbelül félmillió cigány, nyolcvanezer lengyel, negyvenezer ukrán, hatezer zsidó és harmincötezer vietnami élt. A szövetségi képviselőház 1990 áprilisában törvényt fogadott el arról, hogy mind a negyvenhatezer külföldi vendégmunkásnak öt éven belül el kell hagynia Csehszlovákiát. A feloszlás után Csehországban a lakosságnak körülbelül hat százaléka kisebbségi, főleg szlovák. Szlovákia etnikailag sokkal heterogénabb, a lakosság tizenhat százaléka kisebbségi, ebből legtöbb a magyar. (Judt, 1991)

A második világháború után Csehszlovákia kilakoltatta a Szudéta-vidéki németeket, Magyarországgal pedig „lakosságcserét" hajtott végbe. Az országban maradt magyaroknak korlátozta az oktatását, a nyelvhasználatát, a nemzeti kultúra ápolását, s új adminisztratív felosztást vezetett be. 1964-ben megváltozott a magyar kisebbséggel szembeni politika. A Magyarországgal kötött szerződés értelmében növekedett a magyarországi tankönyvek behozatala. Kétszeresére nőtt a Csehszlovákiában megjelentetett magyar nyelvű könyvek, újságok és folyóiratok száma, s fejlődött a kulturális tevékenység is. Ám a magyar diákok egyharmada továbbra is szlovák iskolákba járt. Ekkor kilencvenszázezer diák és egyetemi hallgató tanult magyar nyelven az egyébként kétnyelvű általános és középiskolákban, főiskolákon, de számuk 1970-ben hetvenötezerre csökkent. (King, 1973: 114–126) A demokrácia és pluralizmus elvi elfogadása, s a kisebbségvédelem európai mércéinek alkalmazására tett szóbeli ígéretek ellenére, Szlovákia rendkívül kis figyelmet szentel a kisebbségnek (Butor&Butorova, 1993: 81–82). Mi több, a belpolitikai irányvétel (nacionalizmus) következtében egészen más a kérdéskörhöz való hozzáállás. Meçiar volt miniszterelnök pártja folyamatosan azzal próbálkozik, hogy nacionalista propagandával erősítse saját pozícióját. Így például 1994 júniusában nem fogadták el az új kormány javaslatát, hogy kétnyelvű névtáblákkal jelöljék azokat a falvakat és városokat, amelyekben nemzeti kisebbségekhez tartozók élnek. Az 1994 októberében megtartott rendkívüli parlamenti választásokon Meçiar pártja győzött, s újból felragyogott e nacionalista politikus csillaga.

Franciaország, Görögország, Törökország

Franciaország mintapéldája a centralista nemzetállamnak, amelynek minden polgárát a francia nemzet tagjaként fognak fel politikailag. Pedig számos nyelvi kisebbség is él itt (bretonok, elzásziak, dél-franciaországiak stb.), legalább két etnikai kisebbség (baszkok és katalóniaiak), valamint a korzikaiak, akiknek külön státusuk van. 1951-ben hozták meg azt a törvényt (10i Deixonne), amely választható tantárgyként besorolta a tantervbe a kisebbségi nyelvet.

Ez akaratlanul elősegítette a perifériára szorult etnikai csoportok újjászületésének folyamatát.

Elzászban a német nyelvet az általános iskola három felső osztályában tanítják, a helyi kormányzatok és magánszemélyek pedig anyagilag támogatják az elzászi vagy irodalmi német nyelven folyó művelődési tevékenységet. Egyéb germán nyelvjárást 100–150 ezer flamand beszél, de nyelvük nem került bele a tantervbe, és csak a helyi katolikus egyházközségekben bontakozott ki valamilyen kulturális tevékenység. A breton nyelvet választható tantárgyként tanítják a nyugat-franciaországi iskolákban, ha ezt legalább tíz tanuló igényli, és ha találnak megfelelő oktatót, aki hajlandó túlórázni. S végül mindezt jóvá kell hagynia az iskolaigazgatónak. Akárcsak a délnyugati baszkoknak, az anyanyelven beszélő bretonoknak a száma is csökkenőben van. Ugyanez történik a katalóniai és az olaszországi kisebbséggel is. (Krejči and Veliksky, 1981.)

Görögország a húszas évek elején lakosságcserét hajtott végre a szomszédaival. Ez is egységes központosított állam, ahol hivatalosan csak görögök élnek, és csak görög nyelv létezik. A húszas évek „lágy" etnikai tisztogatása ellenére az országban ma is vannak nemzeti és nyelvi kisebbségek. Az 1923. évi Lausanne-i Békeszerződés biztosítja ugyan a törökök kulturális autonómiáját Trákia nyugati részén, a gyakorlatban viszont csak a vallás szférájára szűkítették, s így a török identitásról csak hozzávetőlegesen lehet beszélni. Az egyházi méltóságokat, muftikat a görög kormány jelöli ki. Azonos helyzetben vannak a Törökországban (Isztambulban és két égei-tengeri szigeten) élő görögök is. Már évtizedek óta mindkét oldalról nyomást gyakorolnak a görög, illetve a török kisebbségre, hogy hagyják el az országot. A kisebbségiek számát 100–150 ezerre becsülik mindkét országban. A többi görögországi kisebbséget (cincár, macedón, albán) egyáltalán nem ismerik el. (Krejči and Velimsky, 1981: 163–167) Ugyanez a helyzet a törökországi kurdokkal is. Azaz sokkal rosszabb, mert ott valódi háború folyik.

Belgium, Hollandia, Skandinávia és Németország

Ezeknek az államoknak a területén különféle kisebbségek élnek, amelyeket egyformán nyelvi kisebbségeknek tartanak, s ilyen minőségben élveznek védelmet és külön nyelvi jogokat. Ez a belgiumi német nyelvi kisebbségre (a lakosság egy százalékára) is vonatkozik, amely a belgiumi sajátságok következtében külön monolingvális nyelvi körzettel rendelkezik. Itt a franciával és a flamanddal szemben a németet tartják nemzeti nyelvnek. (Radović, 1989)

Hollandiában 1955 és 1973 között a Fríz tartományban az általános iskolák kétnyelvűekké váltak, s a középiskolákban is választható tantárgy lett a fríz nyelv.

Észak- és Dél-Schleswigben 30-30 ezer német, illetve dán kisebbség él. Mindkét csoportnak, bilaterális egyezmény alapján, kulturális autonómiája és bizonyos politikai kedvezménye van.

Az észak-európai országokban néhány tízezer nomád lapp él. Elismerték etnikai kisebbségi státusukat, s iskolákat nyitottak számukra mind a három érintett országban. (Krejči and Velimsky 1981: 193–197)

Robert King még 1973-ban írta, hogy „a nemzeti kérdés Kelet-Európában nincs megoldva . . . Az ideológia igazolhatja ugyan a szovjet hegemóniát, ám ez mégiscsak a szovjet hatalomnak köszönhetően jött létre és tartja fenn magát, s ez a hatalom a fő erő, amely lehetetlenné teszi a nemzeti robbanást a tömbön belül". (King, 1973: 242–243) Kelet-Európában a nemzetiséget a születési hely, a származás és a kultúra határozza meg – s nem az állampolgárság, vagyis a nemzet politikai corpusához való tartozás. Másrészt itt előbb nemzet jött létre, majd e nemzet állama, tehát etnikai értelemben nemzetállamokról beszélhetünk. Általában véve a nyugati nemzetállamoktól eltérően, amelyekben az állampolgársággal megnyílt a polgári státushoz vezető út, Kelet-, Közép- és Délkelet-Európában szabály szerint erőszakos asszimilációk mentek végbe, s az etnikai hovatartozás határozta meg (vagy tette lehetetlenné) a polgári státust. Ebből eredően az etnikai kisebbségek állandóan területi, nem pedig kulturális autonómiára törekedtek, a kisebbségi hovatartozáson meg elsősorban politikai-állami, nem pedig kulturális kategóriát értenek. Ez egész sor sajátságot vont magával, melyek mibenlétét alig értik a nyugat-európai vagy amerikai szerzők. A legrosszabb, hogy közülük egyesek nagy autoritással írnak a kérdésről, s közben nemcsak hogy semmit sem értettek meg, hanem még az alapvető tényeket sem ismerik. Így például a tekintélyes Journal of Democracy című folyóiratban megjelent egy tanulmány, amely határozottan állítja, hogy a kelet-európai kisebbségi politikának öt alapvető formája van:

1) *kulturális megújhodás:* 300 000 ukrán támadt fel váratlanul Lengyelországban, s kulturális, vallási oktatási és nyelvi kisebbségi jogait követeli;

2) *politikai autonómia:* a magyarok Romániában és Szlovákiában;

3) *területi önrendelkezés:* a Morvaország Önkormányzatáért Mozgalom;

4) *szeparatizmus:* a DEMOS Szlovéniában, a HDZ Horvátországban;

5) *irredentizmus:* a Bosznia-Hercegovina elleni szerb agresszió. (Bugajsky, 1993: 89–95)

A kulturális megújhodás kivételével minden pontatlan. A magyarok Romániában és Szlovákiában (de a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban is) nem politikai, hanem kulturális autonómiát követelnek. Nagy kérdés, hogy a Morvaország Önkormányzatáért Mozgalomnak egyáltalán van-e bármilyen köze a kisebbségekhez, de ha van is, akkor sincs szó semmilyen területi önrendelkezésről, hanem regionalizmusról. A DEMOS és a HDZ valóban szeparatista mozgalom, de egyik sem kötődik a kisebbségekhez; sem a szlovénok, sem a horvátok nem voltak kisebbségek a JSZSZK-ban, még kevésbé a Szlovén vagy a Horvát SZK-ban (az egykori Jugoszlávia területén Bugajsky sokkal jobb példát találhatott volna: a kosovói albánokat). Bosznia-Hercegovina esetében sem lehet irredentizmusról vagy szerb agresszióról beszélni.

Vitathatatlan, hogy nemcsak Szerbia területén, hanem a Rajnától keletre és a Pireneusoktól s az Alpoktól délre minden régióban, az etnonacionalizmus fellángolásával párhuzamosan, feléledt a nemzeti kisebbségek nacionalizmusa is. Ennek az új irányvételnek pozitív oldala is van: a kulturális megújhodás, továbbá a kisebbségi státus végleges intézményes rendezésének, valamint a politikai, gazdasági, kulturális jogoknak mint kollektív jogoknak a követelése. Ez a folyamat megy végbe Szerbiában is, amely azonban szembesül egy kisebb-

ség afelé tendáló szervezett politikai mozgalmával, hogy kiváljon az államtestből, ahol kisebbséget képez (de nem a korábbi állam széthullásakor vált kisebbséggé). Ennek során szem előtt kell tartani három tényezőt, amelyek felett könnyen átsiklik a napi publicisztika. Először: 34 százalékarányú kisebbségeivel Európában Észtország után Szerbia következik, mint amelyben a legnagyobb számú kisebbségi lakos él. Másodszor: ha ilyenek maradnak a demográfiai folyamatok – és semmi sem utal megváltozásukra –, akkor fél évszázad múlva Szerbiában az albán és a muzulmán lakosság lesz többségben. Harmadszor: még ha megvalósulna is a pozitív törvénykezés a kulturális autonómia észt modellje alapján – az is a politikai-állami kisebbségi jogok, vagy más értelmezés szerint, azon privilégiumok (Prvulović, 1994: 14,15) megszüntetését jelentené, amelyek némely kisebbségeknek (a kosovói albánoknak) 1989 márciusa előtt megvoltak a szövetségi és a köztársasági alkotmánynak köszönhetően. A problémát az jelenti, hogy minden csoport, különösen a kisebbségi, negatívan reagál olyasminek a megszüntetésére, amit addig legitim és legális jognak tartott. Mindezt a volt Jugoszlávia széthullásával együtt kell szemlélni, amelyhez három, kizárólag etnonacionalizmussal kiváltott belső háború kapcsolódik.

Az egykori Jugoszlávia alapvető jellegzetessége az autoritárius típusú uralom volt, amelyben minden konfliktus nemzetek közöttivé minősült át, politikailag pedig nemzetire szűkült. A kisebbségi jogok, akárcsak minden egyéb, az uralmon levő politikai oligarchia hatalmának fenntartását szolgálták. A kisebbségeket nem kulturális-nyelvi, hanem politikai entitásként (nemzetiség) határozták meg. Ebből a szempontból nemigen volt lényeges különbség a köztársaságok között. A JSZSZK egész területén a kisebbségeknek megvolt az anyanyelvű oktatáshoz s a kisebbségi nyelvhasználathoz való joguk, ezt pedig az alkotmány ugyanolyan módon szavatolta nekik, mint a „többségi" nemzetek tagjainak. Az alkotmányok vagy a külön törvények szabályozták a kisebbségeknek a tájékoztatáshoz, a nemzeti kultúra ápolásához, a nemzeti jelképek használatához való jogait stb. Akárcsak a nyelvi egyenjogúság tekintetében, a gyakorlat igen nagyvonalú volt. Bizonyos kiegészítésekkel mindezt átvette a Szerb SZK és két autonóm tartománya is.

Vajdaságban tartományi szinten biztosították a nemzetiségi nyelvek egyenjogúságát a szerbhorváttal, létezett az egynyelvű és vegyes óvodák, általános és középiskolák széles hálózata, az újvidéki egyetemen pedig magyar nyelven is tanítottak. A vegyes általános és középiskolákban is működtek kizárólag magyar, szlovák, ruszin és román tannyelvű tagozatok – eltérően a szlovéniai kétnyelvűségi gyakorlattól. A községi statútumok meghatározták a helyi többnyelvűséget, beleértve az eredeti írásmódú helyneveket is (Novi Sad – Újvidék). A restriktív gyakorlat 1990-ben, Szerbia centralizációjával kezdődött meg. Amikor az általános és középfokú oktatás a községi és tartományi képviselőházak hatásköréből a szerbiai oktatásügyi minisztériuméba került át, megszűnt sok nemzetiségi tannyelvű középiskola, s eltűntek a nemzetiségi földrajzi nevek is (Várady, 1993: 378). A jelek szerint a megmaradt középiskolák valójában kétnyelvűek, ami önmagában véve nem rossz, ám az erre irányuló döntéshozatalba a kisebbségek képviselőit nem vonták be.

A másik szerbiai tartományban, Kosovóban az albán nemzetiség autonómiája politikai-állami jellegű volt. Mindkét autonóm tartomány közvetlenül képviseltette magát a föderációban, önálló törvényhozási tevékenységet fejtet-

tek ki minden téren, a hadsereget és a külpolitika bizonyos részeit kivéve. Tekintettel a JSZSZK egész politikai rendszerének jellegére – demokrácia nélkül decentralizáció, területi föderalizmus, de voltaképpen nemzeti konföderalizmus – kialakult az albánok állami entitása, következésképp a szerbek kisebbséggé váltak. Az adminisztrációban, az államigazgatásban, a törvénykezésben, de még az oktatásban is, az első nyelv az albán volt. A többi között ez vezetett egy zárt oktatási rendszer kialakulásához (a szerb és a szövetségi állam pénzén) minden szinten, az óvodától a doktorátusig, s az államitól teljesen önállósult tantervvel. Erre, s a nyelvhasználatra nézve is találunk ugyan hasonlóságot a svédül beszélő finneknél, csakhogy itt szó sincs „albánul beszélő szerbekről".

Mint a fenti példákon láthattuk, Európában az etnikai kisebbségi jogok a szó legtágabb értelmében véve kulturális jogokat jelentenek. Az oktatásban túlsúlyban van a kétnyelvűség. Azoknak az államoknak a száma, amelyek restriktívek a kisebbségi kulturális jogok tekintetében – Görögország, Törökország, Bulgária, Románia, Szlovákia, a balti országok –, sokkal nagyobb, mint az ellentétes példát nyújtó országoké – Finnország, Belgium, Dánia, Németország, Hollandia és Magyarország. A finn eset különleges, az észt gyakorlat eltér a törvénytől, minden más esetben pedig a polgárok rendkívül kis számáról van szó, akikre a nagyvonalú kisebbségi politika kiterjed: legtöbb 1,5% (Magyarország). Említést tettünk továbbá a politikailag (a mi kontextusunkban: nemzetileg) teljesen asszimilálódott csoportokról – amelyek esete eltér Szerbia és Crna Gora gyakorlatától.

Mindezt szem előtt tartva, bölcs dolog volna, ha a Jugoszláv SZK, de különösen a Szerb Köztársaság az etnikai kisebbségek ügyében a legszélesebb körű és legkevésbé restriktív megoldások adaptációja felé fordulna, annál is inkább, mert a személyi és kulturális autonómia koncepciójában a JSZK-ban élő minden kisebbség követeléseinek a maximuma jut kifejezésre, a kosovói albánságéinak a kivételével.

Személyi autonómia

Ez az elv az osztrák szocialistáknál, Otto Bauernél és Karl Rönernél tűnt fel, majd bekerült a brnói szociáldemokrata párt programjába (1899). Az elképzelés az volt, hogy különválasztják a nemzetiséget és a területet, hogy az egyénnek érvényesüljenek a kulturális jogai, a nemzeti kollektivitás pedig a területtől független legyen. Más szóval, hogy a nemzetet önrendelkezésű kulturális asszociációnak tekintsék, ami azután bizonyos szférákban lehetővé teszi az államtól függetlenedő autonómiát. A nemzetiségi csoportok maguk irányítják saját helyi és kulturális ügyeiket a központi állam beavatkozása nélkül. Az Osztrák–Magyar Monarchia viszonylatában a nemzet és a terület különválasztására vonatkozó szociáldemokrata elképzelésnek az volt a kiindulópontja, hogy eleget kell tenni a nemzeti követeléseknek, de a császárság egységének megbontása nélkül. (Schwarzmantel, 1991: 153)

A megvalósulatlan észt törvényhozatalban és a legújabb magyar kisebbségi törvényben ez az elv olyan kulturális autonómia elképzeléseként fogalmazódik meg, amelyet az egyén valósít meg saját választása alapján és területi hovatartozásától függetlenül. A kisebbségek az őket illető dolgokról maguk döntenek

mind helyi, mind országos szinten saját választott képviselőik által, a helyi és az országos (központi) képviseleti hatalom és illetékes minisztériumok egyetértésével. Anyagi alapul azok az eszközök szolgálnak, amelyeket a kisebbség (bejegyzett) tagjai egyébként is elkülönítenek erre a célra, továbbá magánadományok (beleértve az anyaországiakat is), valamint az azon mércék alapján nyújtott helyi és az állami támogatás, amelyek szerint egyébként is pénzelik az összes polgár ilyen célú tevékenységét. Az igazságosság elvén kívül az elképzelés mellett szól még három, messzemenő következményeket magával vonó pragmatikus tényező.

1) A kulturális és a személyi autonómiával nem oldódna meg a kisebbség mint politikai entitás önismeretének alapvető problémája, de megnyílna az önmegértésük átlényegülésének útja. Mi több, nekem úgy tűnik fel, hogy az ilyenfajta autonómia ennek a folyamatnak a conditio sine qua non-ja.

2) Azzal a feltétellel, hogy a konkrét megoldások felkutatása és realizálásuk a kisebbségek legitim képviselőinek részvételével történik, ilyen módon lényegesen csökkennének a politikai frusztrációk. A kulturális autonómia úgyszintén lehetséges a meglevő centralista rendszer keretében is. Szerbia (és Crna Gora) lakosainak viszonylatában így létrejönne annak nélkülözhetetlen előfeltétele, hogy társadalmi konszenzussal rendeződjön a kisebbséghez tartozó polgárok helyzete (a kosovói albánok kivételével).

3) Az európai kisebbségvédelmi egyezmény két elven alapszik: a saját ügyek intézések autonómiáján és az önképviseletésen. Az Európai Unió ennek szellemében igyekszik két regionális csoportban rendezni a kisebbségi kérdést a meghívott, leendő kilenc tagországának viszonyaiban. Szerbia és a JSZK ma igen távol van ennek a státusnak az elnyerésétől, de elképzelhetetlen a jövője (akárcsak a volt Jugoszlávia többi részének) az Európai Közösséggel való szoros kapcsolatok nélkül. Amikor véget ér a nemzetállamok kialakulásának háborús szakasza, Szerbiának a kisebbségi kérdéseken kívül is éppen elég rendezni valója lesz a szomszédaival. Nem lenne bölcs dolog megoldatlanul hagyni az államhoz lojális kisebbségek státusát, amikor túl sok gondot okoz a nem lojális kisebbség.

A kulturális autonómia koncepciója adós maradt a megoldással egy lényeges dolgot illetően. Mi történik akkor, ha a kisebbségi önkormányzat szerve és a helyi hatalmi szerv vagy az illetékes minisztérium nem ért egyet valamilyen konkrét kérdésben? Mint például annak idején Kosovóban a tanterv ügyében. A bíróság vagy alkotmánybíróság mellett, az Európai Közösség és az EBEÉ tervei szerint, a vitában álló felek nemzetközi bírósághoz, vagy egy különleges európai testülethez fordulhatnak. Ez az elképzelés ma még idegen a szerbiai politikai szellemnek. A kulturális autonómia pragmatikus fogyatékosságai közé sorolható, hogy a nemzeti választásokra való bejegyzés megosztja az embereket a családon, a szomszédságon, a településen belül. Továbbá mivel meghatározott számú kisebbségi szavazópolgár szükséges ahhoz, hogy egyáltalán legyenek választások, s hogy formálisan be is jegyezzék őket, s mivel a bejegyzetteknek az előírt számban kell megjelenniük a választásokon, megtörténhet, hogy a ma elismert etnikai csoportok valamelyike létszámbeli okokból kiesik és kulturális jogok nélkül marad. Végül itt van a reciprocitás hiánya – a horvátországi szerbek különleges státusával szemben a szerbiai horvátoknak csupán kulturális autonómiája. Úgyszintén nehéz elképzelni egy olyan parlamenti

többséget, amely elfogadná a kosovói albánok kulturális autonómiájáról szóló törvényt, s amely valóban tiszteletben tartaná az önképviselet és az autonómia elveit.

A személyi, kulturális autonómia koncepciója túlhaladja a szokásos nemzetközi szabványokat, s a kulturális és nyelvi entitásként értelmezett nemzeti és etnikai kisebbségek helyzete rendezésének a csúcsát jelenti. A kisebbségek helyzete normatív (s ennek alapján tényleges) szabályozásának kérdését restriktíven is lehet vizsgálni: „A JSZK-nak e kérdés szabályozásakor szem előtt kellene tartania az elért nemzetközi szabványokat, amelyek nagyobbrészt jogokként, nem pedig korlátozások formájában már benne vannak a JSZK, ill. a Szerb Köztársaság Alkotmányában, *s nem kell tőlük eltérni vagy túlhaladni őket.*" (Prvulović, 1994: 14) Az ilyen értelmezés közel áll a hatalmon levő pártéhoz, de úgy tűnik, a Szövetségi Külügyminisztérium is ehhez tartja magát a nemzetközi és nem állami szervezetekkel való kontaktusokban. A személyi autonómia koncepciója, mint a fentiekből látszik, nem tér el a szokványos nemzetközi mércéktől, de mindenképpen többet nyújt náluk. Szerbiának és Crna Gorának, tehát a JSZK-nak gyakorlati, stratégiai és elvi szempontból egyaránt érdeke, hogy elfogadja a személyi autonómiát. Elvileg, Szerbia jövője a polgári társadalomban van, de tekintettel a lakosság etnikai és vallási összetételére, ahhoz, hogy ez az állam polgárivá váljon, egyidejűleg multikulturális közösséggé is kell lennie. Stratégiailag, a kisebbségek pacifikálása Szerbia számára ugyanolyan fontos, mint a Szerbián kívüli szerbek kérdésének megoldása. Tekintettel arra, hogy a lakosság egyharmadáról van szó, továbbá hogy erős és hosszan tartó külső nyomással kell számolni, valamint hogy a kulturális autonómia affirmatív akcióval önmagában megoldaná az államhoz lojális kisebbségek helyzetét – a pragmatikus érdek nyilvánvaló.

Mindenesetre Szerbia mind a törvényes szabályozást, mind a gyakorlatot illetően megállja helyét a bármely európai országgal s a kisebbségi jogok úgynevezett európai standardjával való összehasonlításban anélkül, hogy meglevő koncepcióján lényegesen változtatnia kellene. A kulturális autonómia mellett is a szerb maradhat a hivatalos nyelv, s ezt egyáltalán nem zavarná a helynevek használatához, az iskoláztatáshoz, a közigazgatásban – a hivatalos szerb nyelvvel és cirill betűs írásmóddal párhuzamosan – alkalmazandó anyanyelvűséghez való kisebbségi jog érvényesülése. Ha a kulturális autonómia elfogadása az ára az állam iránti tartós lojalitásnak, a belső nyugalomnak, a külső nyomás csökkentése és a jobb nemzetközi pozíció elérése mellett, akkor el kell fogadni, még ha csupán pragmatikus okokból is. Ennek alternatívája az állami-politikai autonómia újbóli visszatérése, valamint a politikai és a kulturális autonómia összekeverése.

Fordította: *KARTAG Nándor*

Irodalom

BASTA, Lidija, 1989: *Austrija*. In: Pravo i pravo na upotrebu jezika. Beograd: Institut za uporedno pravo; 1990. 21–39.

BÍRÓ Gáspár, 1991: *Nemzeti kulturális önkormányzat Észtországban* (1925). Társadalmi Szemle. 1991. május, 46/5: 44–64.

BUGAJSKY, Janusz, 1993: *The Fate of Minorities is Eastern Europe*. Journal of Democracy. 1993 October. 4/4: 85–99.

BUTIRA, Martin & BUTOROVÁ, Zora: *Slovakia After the Split*. Journal of Democracy. 1993. 4/2: 71–83.

CHRISTOPULOS, Dimitris, 1994: *Minority Protection: Towards a New European Approach*. Balkan Forum, 1994 March. 1/2: 155–174.

ČOK, Vida, 1989: *Italija*. In: Pravo i pravo na upotrebu jezika. Beograd, Institut za uporedno pravo; 1990. 70–94.

GABÁNYI, Anneli Ute, 1992: *Nationalismus is Rumänien. Von Revolutions patrotismus zur chauvinistischen Restauration*. Südosteuropa. 1992; 41/5: 275–292.

JUDT, Tony R., 1991: *Metamorphosis: The Democratic Revolution is Czechoslovakia*. In: Ivo Banac, ed. Eastern Europe in Revolution. Ithaca and London: Cornell University Press; 1991. 112–113.

KENDI, Erich. 1992: *Minderheitenschutz is Rumänien: Die rechtliche Normierung des Schutzes deer ethnischen Minerheiten in Rumänien. München; Oldenburg; 1992.*

KING, Robert R., 1973: *Minorities Under Communism: Nationalities as a Source of Tension among Balkan Communist States*. Cambridge, Ma.: Harvard University Press, 1973.

KREJČI, J. and VELIMSKY, V., 1981: *Ethnic and Political Nations in Europe*. London: Croom Helm; 1981.

KRIVOKAPIĆ, Boris, 1989: *Mađarska*. In: Pravo i pravo na upotrebu jezika. Beograd, Institus za uporedno pravo, 1990. 112–124.

LIEBKIND Karmela and BROO, Roger, 1985: *The Schwedisch-Speaking Minority in Finnland: A Case Study*. In: Cultural Pluralism and Cultural Identity: The Experience of Canada, Finland and Yugoslavia. Paris: UNESCO, 1985. 119–134.

PENTIKAEINEN, Juha and ANTTONEN, Veikko, 1985: *Religio-Cultural Minorities*. In: *Cultural Pluralism and Cultural Identity: The Experience of Canada, Finland and Yugoslavia*. Paris: UNESCO, 1985. 97–101.

PETTAI, Velo A. 1993: Estonia: *Old Maps and New Roads*. Journal of Democracy. 1993. 4/1.

PRVULOVIĆ, Vladimir, 1994: *Međunarodni standardi u oblasti prava pripadnika nacionalnih ili etničkih, jezičkih i verskih manjina*. Međunarodna politika. 1994 septembar, v. 45, No. 1028.

RADOVIĆ, Zorica, 1989: *Belgija*. In: Pravo i pravo na upotrebu jezika. Beograd: Institut za uporedno pravo; 1990. 40–61.

RIEDEL, Sabine, 1993: *Die türkische Minderheit im parlamentarischen Systems Bulgariens.* Südosteuropa, 1993. 42/2: 102–117

SCHWARZMANTEL, John, 1991: *Socialism and the idea of the nation.* New York. Harvester, 1991.

TODOROVA, Maria, 1991: *Improrable Maverick or Typical Contformist?* In: Ivo Banac, ed. Eastern Europe in Revolution. Ithaca and London: Cornell University Press; 1991. 148–167.

TRÖBST, Stefan, 1992: *Nationalismus als Demokratisierungshemnis in Bulgarien.* Südosteuropa, 1992. 41/3–4.

VÁRADY Tibor. 1993.: *Collective minority rights and problems in their legal protection: the example of Yugoslavia.* European Review, 1993. 1/4: 371–383